

JOLANTA MIGDAŁ

ORCID: 0000-0002-4103-6355

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Leksykograficzne historie wyrazów – słowniki w słownikach. *Słownik* – część II

Streszczenie

Artykuł stanowi kontynuację badań podejmujących problematykę słownikowych historii nazw zbiorów leksykograficznych. Rozważania dotyczą dziejów leksemu *słownik* w polskiej leksykografii w zakresie innych niż podstawowe znaczenie słowa, czyli ‘uporządkowany zbiór wyrazów jakiegoś języka’. Zaprezentowano w układzie chronologicznym historię zanotowanych w polskich słownikach znaczeń: ‘człowiek słowny, honorowy’, ‘redakcja słownika; lokal gdzie się mieści redakcja słownika’, ‘pewien określony zasób wyrazów; słownictwo’, ‘książka zawierająca uporządkowany zbiór wyrazów jakiegoś języka’ oraz ‘publikacja zawierająca teksty informujące o określonych zagadnieniach, uporządkowane alfabetycznie według wybranych słów lub terminów’. Często pojawienie się niektórych znaczeń wynika z przyjętych przez autorów zasad opracowania słownika, ze szczególności w wyodrębnianiu znaczeń i podznaczeń.

Słowa kluczowe: leksykografia, słownik, znaczenie

W pierwszym z cyklu artykułów podejmujących problematykę nazw zbiorów leksykograficznych i ich (tych określeń) słownikowych historii przedstawiłam analizę dziejów leksemu *słownik*, a rozważania dotyczyły podstawowego znaczenia tego słowa, czyli opracowania z informacjami na temat jednostek językowych, uporządkowanego w taki sposób, aby były łatwo dostępne dla użytkownika. Obecny tekst jest realizacją zapowiedzi o kontynuacji tych badań. Leksem *słownik* bowiem nie był i nie jest także współcześnie wyrazem o jednym znaczeniu. Pragnę przyjrzeć się dziejom tych innych, może rzadszych, ale wciąż ważnych znaczeń.

Na wstępie warto krótko przypomnieć etymologię samego leksemu: „Wiesław Boryś w swoim *Słowniku etymologicznym języka polskiego* pisze, że *słowo* poświadczone w polszczyźnie od XIV wieku, wywodzi się z prasłowiańskiej formy **slovo*, **slovese* pochodzącej z kolei od praindoeuropejskiego **kleuos*, dop. *kleuseses* / *kleuesos*, derywatu z przyrostkiem **-es-* od pierwiastka **kleu* ‘słyszeć’.

Dalej etymolog zauważa, że od *słowa* pochodzą inne wyrazy, wśród których obok np. przymiotnika *słowny* czy imiesłowu *niewysłowny* wymienia także *słownik*¹. Podobna informacja zawarta została w *Polskim słowniku etymologicznym* Witolda Mańczaka². Na pochodzenie *słownika* od *słowa* wprost wskazują też autorzy *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej³⁴.

Polska leksykograficzna historia *słownika* rozpoczyna się w XVII wieku od Knapiusza i trwa nieprzerwanie do dzisiaj. To Grzegorz Knapski (Knapiusz) bowiem umieścił bowiem hasło *słownik* w 1621 roku w swoim leksykograficznym zbiorze zatytułowanym *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece, co w polskim tłumaczeniu oznacza Skarbiec polsko-lacińsko-grecki lub podręczne kompendium języka lacińskiego i greckiego*. *Słownik* opatrzony został przez Knapiusza definicją synonimiczną *wokabularz*. Można więc uznać, że wyraz ten (*słownik*) stanowi niewątpliwie neologizm siedemnastowiecznego leksykografa, wprowadzony przez niego poprzez to niezwykle popularne dzieło do języka polskiego⁵.

Podstawowe znaczenie leksemu ‘zbiór wyrazów zestawionych według przyjętej przy jego opracowywaniu zasady, najczęściej ułożonych w porządku alfabetycznym, objaśnionych pod względem ich znaczenia (co może być ilustrowane przykładami użycia); także: książka zawierająca ten zbiór wyrazów’⁶ funkcjonuje w polszczyźnie od XVII wieku do dzisiaj. Jak już zauważyłam, nie jest to jedyne znaczenie słowa. Pozostałe znaczenie nie mają jednak tak długiej i trwałej tradycji.

Przyjrzyjmy się historii innych znaczeń *słownika* w ujęciu chronologicznym.

Według informacji *Elektronicznego słownika języka polskiego XVII i XVIII wieku* nowe znaczenie odnotowane zostało w XVIII stuleciu. *Słownik* ma nazywać ‘człowieka słownego, honorowego’⁷. Poświadczenie takiego znaczenia stanowi cytata

¹ W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 559.

² W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017, s. 180.

³ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 39, Poznań 2002, s. 208.

⁴ J. Migdał, *Leksykograficzne historie wyrazów – słowniki w słownikach. Uwagi wstępne o leksemie słownik*, „Język. Religia. Tożsamość” 2022, nr 2A, (26), s. 67-73.

⁵ Zob. ibidem.

⁶ Wykorzystuję definicję z *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny*, zob. przypis. 3.

⁷ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=12002&forma=SLOWNIK#12002 [dostęp: 20.06.2023]. Hasło jest w trakcie opracowywania, a data ostatniej modyfikacji to 7.06.2014.

z *Małego dykcjonarza polskiego i francuskiego* Józefa Uszaka-Kulikowskiego, wydane w Poznaniu w drukarni Jezuitów w 1746 roku: ‘słownik, un homme de parole’. Jednak nie jest to jedyne udokumentowanie tego znaczenia. Według Korpusu Barokowego – do 1772 roku pojawiło się tylko jedno potwierdzenie takiego znaczenia – o wiele wcześniejsze, bo pochodzące z wydanego w Krakowie w roku 1685 utworu Anny Stanisławskiej *Transakcja albo opisanie całego życia jednej sieroty*. Na marginesie dodam, że swoistą ciekawostką jest brak w tym Korpusie cytatu ze wspomnianego *Dykcjonarza Uszaka-Kulikowskiego*. W tym miejscu trzeba zauważyć, że to nowe siedemnasto- i osiemnastowieczne znaczenie *słownika* okazało się efemeryczne, bardzo krótkotrwałe. Żaden późniejszy leksykograf go bowiem nie potwierdził. Może było ono pomyłką ówczesnych twórców, na co może wskazywać tak mała liczba dokumentujących je cytatów – tylko dwa.

Inne – można powiedzieć – unikatowe znaczenie odnotowane zostało w dwudziestowiecznym słowniku pod redakcją Witolda Doroszewskiego. Jako trzecie w tym leksykograficznym zbiorze wystąpiło znaczenie scharakteryzowane kwalifikatorem *środowiskowe* ‘redakcja słownika w zn. 1 (dodam, że zn. 1 to podstawowe znaczenie wyrazu); lokal gdzie się mieści redakcja słownika’⁸. Opatrzono ono zostało cytatem, a właściwie przykładem użycia: „On pracuje w słowniku”. Znaczenie to nie zostało powtórzone w żadnym późniejszym zbiorze leksykograficznym.

Słownik języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego zapoczątkował jednak inne trwałe współczesne znaczenie analizowanego leksemu. *Słownik* przestał być tylko uporządkowanym zbiorem wyrazów jakiegoś języka, a stał się synonimem *słownictwa*. *Słownik* zaczął bowiem oznaczać ‘pewien określony zasób wyrazów; słownictwo’⁹. Udokumentowano to nowe znaczenie dwoma cytatami z *Nowel* Bolesława Prusa: „Niechętni mówili, że doktor Czernski jest znakomitym chirurgiem, ponieważ ze swojego słownika wykreślił wyraz: „współzucie”” oraz ze *Studiów* Wacława Borowego z roku 1952: „Jak w słowniku, tak i w fonetyce Boya znajdziemy pewne elementy dialektyczne i indywidualne”. Na tej podstawie można wysunąć przypuszczenie, że zaczęło ono swoją historię w polszczyźnie w drugiej połowie XIX wieku, a w kolejnym stuleciu utrwaliło się w polskiej leksykografii.

⁸ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, wersja internetowa: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/sloownik/> [dostęp: 20.06.2023] lub t. 8, Warszawa 1966, s. 411-412.

⁹ Loc. cit.

Najnowsze słowniki XX i XXI wieku konsekwentnie przywołują je na drugim (lub trzecim – do czego jeszcze wróć) miejscu:

- *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja: ‘właściwy dla kogoś zasób słów; słownictwo’¹⁰;
- *Inny słownik języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki: „Czyjś słownik to zasób słów tej osoby”¹¹;
- *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgólkowej: ‘zasób wyrazów, którymi ktoś posługuje się w mowie, w piśmie’¹²;
- *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza: ‘indywidualny zasób wyrazów; słownictwo’¹³;
- *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów* pod redakcją Jerzego Bralczyka: ‘indywidualny zasób wyrazów’¹⁴;
- *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Ewy Dereń i Edwarda Polańskiego: ‘właściwy dla kogoś zasób słownictwa’¹⁵;
- *Wielki słownik języka polskiego PWN* pod redakcją Stanisława Dubisza: ‘indywidualny zasób wyrazów; słownictwo’¹⁶;
- *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego: ‘zasób słów używanych przez konkretną osobę’¹⁷ (hasło opracowane 26.09.2012).

Jako synonimy tego znaczenia występują w zbiorach leksykograficznych leksemy: *słownictwo*, *leksyka*, *leksykon*. Trzeba jednak wspomnieć, że internetowy *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego przywołuje jako jedyny bliskoznacznik opatrzony kwalifikatorem *książkowe* wyraz *wokabularz*¹⁸.

¹⁰ *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 2, red. B. Dunaj, Warszawa 1998, s. 324.

¹¹ *Inny słownik języka polskiego*, t. 2, red. M. Bańko, Warszawa 2000, s. 619.

¹² *Praktyczny słownik...*, t. 39, Poznań 2002, s. 209.

¹³ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 1273.

¹⁴ *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, Warszawa 2005, s. 768.

¹⁵ *Wielki słownik języka polskiego*, red. E. Dereń, E. Polański, Kraków 2012, s. 762.

¹⁶ *Wielki słownik języka polskiego PWN*, t. 4, red. S. Dubisz, Warszawa 2018, s. 434.

¹⁷ *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Źmigrodzki, https://wsjp.pl/haslo/do_druku/40647/sownik [dostęp: 20.06.2023].

¹⁸ Warto zauważyć, że *wokabularz* w żadnym innym słowniku nie ma takiego znaczenia. Co prawda autorzy WSJP dokumentują to znaczenie *wokabularza* dwoma cytatami („[...] dobrze wiedząc, że nie jest w stanie przekroczyć paradoksu słów takich jak „tam” czy „ja”, które będąc częścią języka odsyłają do tego, co „niehumanitarne”, „pozajęzykowe”, i skrywają się nie tyle „przed”, co „za” świadomością, Gombrowicz podjął jednak decyzję,

Różnice w liczbie znaczeń hasła *słownik* wynikają także z przyjętych zasad opracowania słownictwa, ze szczególności w wyodrębnianiu znaczeń i podznaczeń. W dwóch słownikach jako samodzielne znaczenia zaprezentowano bowiem to, co inni leksykografowie traktowali jako ewentualne podznaczenie, semantyczny niuans w podstawowym znaczeniu interesującego mnie leksemu.

Po pierwsze mam tu na myśli *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Ewy Dereń i Edwarda Polańskiego, w którym to dziele autorzy jako drugie znaczenie *słownika* zapisali definicję ‘książka zawierająca taki zbiór’ (pierwsze znaczenie zostało zdefiniowane następująco: ‘zbiór wyrazów ułożonych według pewnej zasady, zwykle alfabetycznie, zawierający ich definicje i przykłady użycia; także: zbiór wyrazów objaśniających je pod innymi względami, np. ortograficznym, etymologicznym itp.’)¹⁹. Zwykle słownikarze, jeśli w ogóle wyróżniają takie rozumienie leksemu, włączają je do znaczenia pierwszego podstawowego²⁰.

Podobna sytuacja dotyczy *Wielkiego słownika języka polskiego* pod redakcją Piotra Żmigrodzkiego, gdzie wyróżniono jako samodzielne – drugie – znaczenie to, co autorzy specjalistycznego słownika dotyczącego leksykografii²¹ definiują ogólnie jako ‘publikację leksykograficzną, tj. opracowanie zawierające informacje na temat rzeczywistości pozajęzykowej (słownik encyklopedyczny; encyklopedia), uporządkowane w taki sposób, aby były łatwo dostępne dla użytkownika’ i nazywają

by pozostawić je w swoim wokabularzu”. **źródło:** NKJP: Mateusz Werner, *Wobec nihilizmu. Gombrowicz, Witkacy*, 2009; „Za tymi technicznymi, bardzo niemieckimi terminami, które do naukowego wokabularza wprowadzili klasycy socjologii wiedzy [...], kryją się w istocie proste idee”. **źródło:** Michał Łuczewski, *Odwieczny naród: Polak i katolik w Żmiącej*, 2012), ale wydaje mi się, iż są to specyficzne, specjalne użycia, które chyba nie uzasadniają umieszczania takiego znaczenia we współczesnym słowniku. Na temat leksykograficznej historii *wokabularza*, zob. J. Migdał, *Słowniki w słownikach – rozważania leksykograficzne: dykcyjonarz i wokabularz* (w druku).

¹⁹ *Wielki słownik języka polskiego*, red. E. Dereń, E. Polański, loc. cit.

²⁰ Zob. *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja: ‘zbiór wyrazów dobranych i uporządkowanych według określonej zasady, zawierający ich definicje, przykłady użycia, etymologię itp.; książka zawierająca taki zbiór’ czy *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgólkowej: ‘zbiór wyrazów zestawionych według przyjętej przy jego opracowywaniu zasady, najczęściej ułożonych w porządku alfabetycznym, objaśnionych pod względem ich znaczenia (co może być ilustrowane przykładami użycia); także: książka zawierająca ten zbiór wyrazów’.

²¹ Mam tu na myśli *Leksykografię. Słownik specjalistyczny* pod redakcją Moniki Bielińskiej, publikacje wydana w Krakowie w 2020 roku.

leksykonem („W węższym ujęciu słownik językowy, przeciwstawiany encyklopedii. [...] Słownik to (domyślnie) słownik językowy, a leksykon to opracowanie encyklopedyczne”)²². To drugie znaczenie w *Wielkim słowniku języka polskiego* określono jako ‘publikację zawierającą teksty informujące o określonych zagadnieniach, uporządkowane alfabetycznie według wybranych słów lub terminów’ i uzupełniono informacją, że „Często występuje w tytułach publikacji, np. *Polski słownik biograficzny*”. Przywołane zostały także charakterystyczne dla tego znaczenia połączenia wyrazowe: *słownik encyklopedyczny; biograficzny; biologiczny, botaniczny, chemiczny, słownik pisarzy (polskich, niemieckich, europejskich...)*²³. I znów koniecznie trzeba podkreślić, że inne słowniki włączają to znaczenie do tego podstawowego, często nawet mocno rozbudowując artykuł hasłowy odpowiednimi połączeniami, nierzadko z uzupełniającymi je definicjami, np.

- *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego: słownik encyklopedyczny, geograficzny; słownik specjalistyczny ‘słownik obejmujący wyrazy i terminy jakiejś specjalności, dziedziny wiedzy’²⁴;
- *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja: słownik encyklopedyczny, botaniczny²⁵;
- *Inny słownik języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki: „Słownik to książka, która zawiera listę słów jakiegoś języka, zwykle alfabetyczną, i objaśnia ich znaczenia, pisownię, odmianę itp. lub podaje ich odpowiedniki w innych językach” [...] „Także podobna książka, przytaczająca encyklopedyczne informacje przy hasłach z jakiejś dziedziny wiedzy”²⁶;
- *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgólkowej: słownik psychologiczny, biologiczny, matematyczny, chemiczny; słownik terminów z zakresu malarstwa i rzeźby; słownik specjalistyczny ‘słownik obejmujący ułożony alfabetycznie lub rzeczowo zbiór pojęć i terminów występujących w danej dziedzinie wiedzy wraz z ich objaśnieniem’²⁷;

²² *Leksykografia. Słownik specjalistyczny*, red. M. Bielińska, Kraków 2020, s. 251, 252.

²³ *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, loc. cit.

²⁴ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, loc. cit.

²⁵ *Słownik współczesnego języka polskiego*, loc. cit.

²⁶ *Inny słownik języka polskiego*, loc. cit.

²⁷ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, loc. cit.

- *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza i *Wielki słownik języka polskiego PWN* pod redakcją Stanisława Dubisza: słownik biologiczny, chemiczny, matematyczny, psychologiczny, marynistyczny; słownik terminów plastycznych; słownik biograficzny ‘słownik o charakterze encyklopedycznym, zawierający krótkie biografie wybitnych ludzi’²⁸.

Leksem *słownik* jest współcześnie najczęstszym sposobem nazywania leksykograficznych zbiorów. Jednak jak pokazują słowniki był to i jest do dzisiaj wyraz wieloznaczny. Zaprezentowana słownikowa historia innych niż podstawowe znaczeń tego hasła z jednej strony wskazuje wyraźnie na stabilizację znaczenia odnoszącego się do zasobu leksyki. Z drugiej strony kolejny raz unaocznia i udowadnia nam to, każde leksykograficzne opracowanie mimo stosowania przez słownikarzy w miarę precyzyjnych przecież zasad naukowych, zawsze w pewien sposób odzwierciedla subiektywne podejście autorów. Stąd leksykograficzne poszukiwania i analizy zawsze przynoszą badaczowi wiele satysfakcji i nigdy nie są i nie będą nudnym zajęciem.

Bibliografia

1. W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
2. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <https://sxvii.pl/>.
3. *Inny słownik języka polskiego*, t. 1-2, red. M. Bańko, Warszawa 2000.
4. *Leksykografia. Słownik specjalistyczny*, red. M. Bielińska, Kraków 2020.
5. W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017.
6. J. Migdał, *Leksykograficzne historie wyrazów – słowniki w słownikach. Uwagi wstępne o leksemie* słownik, „Język. Religia. Tożsamość” 2022, nr 2A, (26), s. 67-73.
7. J. Migdał, *Słowniki w słownikach – rozważania leksykograficzne: dykcjonarz i wokabularz* (w druku).
8. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1-50, red. H. Zgólkowa, Poznań 1994-2005.
9. *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900-1927.
10. *Słownik języka polskiego*, t. 1-11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969, wersja internetowa: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/sownik/>.
11. *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, Warszawa 2005.
12. *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
13. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1-4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

²⁸ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, loc. cit.; *Wielki słownik języka polskiego PWN*, loc. cit.

14. *Wielki słownik języka polskiego*, red. E. Dereń, E. Polański, Kraków 2012.
15. *Wielki słownik języka polskiego PWN*, t. 1-4, red. S. Dubisz, Warszawa 2018.
16. *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl/>.

Lexicographic word histories - dictionaries in dictionaries. *Dictionary* – part II

Abstract

The article is a continuation of research dealing with the problem of dictionary history of names of lexicographic collections. The considerations concern the history of the lexeme dictionary in Polish lexicography in terms other than the basic meaning of a word, i.e. 'an ordered set of words of a language'. The history of the following meanings recorded in Polish dictionaries is presented in a chronological order: 'man of words, honorable', 'editor's office; the premises where the editorial office of the dictionary is located', 'a certain set of words; vocabulary', 'a book containing an ordered collection of words of a language' and 'a publication containing texts informing about specific issues, arranged alphabetically according to selected words or terms'. Often, the emergence of some meanings results from the principles adopted by the authors of the dictionary, from the detail in extracting meanings and underlinings.

Keywords: lexicography, dictionary, meaning